

# De motade inte Adolf i grind

Benny Carlson

**Barth, Rüdiger & Friedrichs, Hauke, 2019. *Dödgrävorna: Den sista vintern i Weimar-republiken*. Stockholm: Weyler förlag.**

**Vuillard, Éric, 2019. *Dagordningen*. Stockholm: Lind & Co.**

**Bouverie, Tim, 2020. *Appeasing Hitler: Chamberlain, Churchill and the Road to War*. London: Vintage.**

**Gilly, Pierre, 2019. *Europa mot katastrofen: Förspelet till andra världskriget*. Stockholm: Verbal förlag.**

Historien uppvisar många exempel på politiska psyko- eller sociopater som ser sin chans i situationer av social och ekonomisk oro och som inte skyr några medel för att samla, utvidga och missbruka sin makt. Problemet för politiska ledare som utövar makt med måtta i länder under mer stabila förhållanden liknar det på skolgården: Hur ska de normalt funtade barnen kunna sätta mobbaren och hans medlöpare på plats? Att be snällt fungerar inte. Fyra böcker om bemötandet av Hitler och nazismen tydliggör farorna med att underskatta abnorma ledare och rörelser och tro att de går att kontrollera eller kompromissa med.

\*

Rüdiger Barths och Hauke Friedrichs *Dödgrävorna* utspelar sig under ett par månader vintern 1932-33 i ett Tyskland förlamat av ekonomisk kris och politiska motsättningar. I riksdagsvalet i början av november har nazisterna fått 33 och kommunisterna 17 procent av rösterna. Franz von Papen är rikskansler och regerar med nödförordningar utfärdade av den 85-årige rikspresidenten Paul von Hindenburg. Demokratien är i fritt fall.

Barth och Friedrichs, historiker och journalister, berättar att de fick uppslaget till boken när de tittade på "House of Cards". De insåg att kampen om

Benny Carlson är professor emeritus vid Ekonomisk-historiska institutionen, Ekonomihögskolan vid Lunds universitet.

E-post: benny.carlson@ekh.lu.se

makten under Weimarrepublikens sista dagar var lika utstuderad som i den amerikanska TV-serien. I det här fallet överträffar verkligheten dikten med råge.

Den process som ledde fram till *Machtübernahme* är i stora drag välkänd men här får man följa den ”i realtid” under 75 dygn från 17 november 1932, när von Papen avgår som rikskansler, och fram till dess att Hitler – efter en serie förvecklingar in i det sista – svär ämbetseden som rikskansler vid lunchtid måndagen den 30 januari 1933. *Dödgrävorna* ingår i en trend som går ut på att skriva mikrohistoria för en kort period baserad på samtida primärkällor (protokoll, dagböcker, brev, tidningsartiklar). Andra aktuella och lyckade exempel i den vägen på tysk grund är Volker Weidermanns *München 1918* om den bayerska rådsrepubliken, Tobias Straumanns *1931* om regeringen Brüning:s desperata kamp för att undvika en finanskris samt Oliver Hilmes *Berlin 1936* som utspelar sig under Berlinolympiaden. När de stora dragen är klarlagda och måttligt intressanta att upprepa blir denna typ av historieskrivning mycket givande i och med att man kommer ett antal aktörer in på livet och genom dem kan återuppleva tidens stämningar och bedömningar under ovisshet om framtiden. I stället för historieskrivningar som blickar bakåt för att berätta och förklara blir man förflyttad i tiden och börjar nästan hoppas att slutet ska bli ett annat än det (man vet att det) blev.

*Dödgrävorna* försätter passande nog läsaren i begravningsstämning. Hur kunde detta för alla inblandade förvirrade och nervslitande drama – med huvudaktörer som den kompromisslöse Hitler, den ålderstigne Hindenburg, den intrigante von Papen, den maktsgugne Alfred Hugenberg och framför allt ”den sociale generalen” Kurt von Schleicher, som under större delen av de 75 dagarna (2 december till 28 januari) försökte lotsa Tyskland genom krisen – sluta så olyckligt? Hur kunde den traditionella ekonomiska och politiska eliten bli så orkes- och omdömeslös att den lät makten glida över i händerna på en äventyrare som Hitler, särskilt i en situation när nazistpartiets popularitet var dalande? Hur kunde man tro att det skulle gå att kontrollera en fanatiker som förfogade över en armé av brunklädda bråkstakar? Det är svårt att hitta motsvarande tillfällen i historien när några aktörers målmedvetenhet respektive fumlighet har fått lika ödesdigra konsekvenser. Ryska revolutionen är väl det exempel som ligger närmast i modern tid.

\*

Éric Vuillard:s lilla konstverk *Dagordningen* börjar där *Dödgrävorna* slutar. Måndagen den 20 februari 1933 möter två dussin tyska industrialister med Gustav Krupp i spetsen Göring och Hitler, vilka utber sig om finansiering av valrörelsen inför riksdagsvalet den 5 mars. Göring lovar att det ska bli sista valet på hundra år om nazisterna får majoritet och Hitler lovar ”stoppa det kommunistiska hotet, avskaffa fackföreningarna och låta varje arbetsgivare bli führer för sitt eget företag” varpå den blivande riksbankschefen Hjalmar Schacht kommer

till saken: "Och nu, mina herrar, fram med plånboken" (s. 17-18). Innehållet i berättelsen är inte märkvärdigt men skildringen av den förtätade stämningen är sådan att läsaren tror sig kunna höra en knappål falla. Här handlar det inte så mycket om naivitet som om en investering, som, om Tyskland vunnit kriget, skulle ha visat sig oerhört lönsam inte bara i det korta perspektivet (slavarbete, krigsmateriel, gas) utan även i det långa. "Mötet den 20 februari 1933, som för oss skulle kunna framstå som ett unikt ögonblick i företagshistorien, en oerhörd eftergift till nazisterna, var för Krupp, Opel och Siemens inget annat än ett ganska vanligt mellanspel i affärslivet, en trivial penninginsamling", skriver Vuillard (s. 18).

I ett kapitel rubricerat "En artighetsvisit" återges ett exempel på brittisk sorglustig sorglöshet: Lord Halifax jagar och dinerar i november 1937 med den på en gång jovialiske och brutale Göring. Hur mycket ser han? "Ja, han kan inte ha undgått den skrämmande kärnan under den degiga och uppsvällda masken", tror Vuillard (s. 24). Halifax reser till Berghof och möts av Hitler, som han för ett ögonblick misstar för en betjänt. Vuillard kan hålla sig för skratt (s. 24): "Den brittiske aristokraten och diplomaten som står bakom sin lilla rad av anfäder, döva som tromboner, korkade som fårskallar, blinda som hönor, lämnar mig helt kall."

En politiker som säger "ja" inför Hitlers skrämselfaktik är den österrikiske kanslern Kurt von Schuschnigg. Han har i och för sig just inget annat val eftersom tyskarna tänker genomföra *Anschluss* oavsett. Schuschnigg framstår inte desto mindre som en ömklig figur eftersom han tidigare sagt "modigt nej" till pressfrihet, socialdemokrati, strejkrätt, parlamentsval och andra partier än sitt eget. I slutfasen avbokat han inför Hitlers hot en folkomröstning om Österrikes självständighet. Vuillards (s. 61) dom är hård: Då "vände sig den orubblige Schuschnigg, nejsägaren, negationens diktator, mot Tyskland, och gav med kvävd röst, rött tryne och fuktiga ögon ifrån sig ett kraftlöst 'ja'".

\*

Episoden när Halifax misstar Hitler för en betjänt figurerar även i Tim Bouveries *Appeasing Hitler*, "en scen som kunde ha kommit från P. G. Wodehouse" (s. 142). Bouveries historik är till skillnad från Vuillards konventionellt berättad, en gedigen redogörelse för den brittiska eftergiftspolitikerna mot Hitler från maktövertagandet 1933 till slutet på "låtsaskriget" 1940, en politik som bedrevs av Stanley Baldwin och Neville Chamberlain, konservativa premiärministrar 1935-37 respektive 1937-40. De båda herrarna begrep aldrig med vilken ful fisk de hade att göra men medan Baldwin var allmänt loj och oföretagsam var Chamberlain en energisk optimist som in i det sista trodde att det skulle gå att "göra affärer" med Hitler. Chamberlain var inte, som man tidigare lätt kunnat få intryck av, en svag och obeslutsam karaktär utan en mycket målmedveten politiker, beredd att förhandla in i kaklet. Som Anthony Eden, utrikesminister 1935-38, anförtrödde sin dagbok: "Jag är rädd att det grundläggande problemet

är att N. tror att han är en man som har till uppgift att komma överens med diktatorerna” (s. 159). En annan samtida observatör liknade premiärministerns ansträngningar vid att ”klia en krokodil på huvudet för att få den att spinna” (s. 220). Chamberlain var naturligtvis inte ensam om dessa ansträngningar utan hade vid sin sida eftergiftsmän som Lord Halifax, utrikesminister 1938-40, och Nevile Henderson, ambassadör i Berlin 1937-39, för att nämna de mest kända.

Chamberlain underskattade Hitler grovt. Efter sitt första möte med Führern beskrev han denne som någon ”man aldrig skulle lägga märke till i en folksamling utan skulle ta för den husmålare han en gång var” (s. 250). Samtidigt trodde han – liksom Hindenburg, von Papen och Hugenberg gjort några år tidigare – att Hitler var en man som stod vid sitt ord. Hitler å sin sida hade naturligtvis bara förakt till övers för såväl Chamberlain som borgerliga hedersbegrepp.

Eftergiftspolitiken byggde emellertid inte bara på underskattning utan också på svaghet. Storbritanniens utgångsläge var inte det bästa. Hotat av Japan i Fjärran Östern, av Italien i Medelhavet och av Tyskland på den europeiska kontinenten, med dåligt samvete efter Versaillesfreden, starka inhemska pacifistiska strömningar efter första världskriget och ett nedrustat försvar som gav militärledningen ”ett rykte som de värsta defaitisterna i landet” (s. 88), gick Chamberlains strategi ut på att till varje pris undvika krig. Att inte heller fransmännen var beredda att sätta hårt mot hårt gjorde inte saken bättre.

Hitlers initiala planer på att inkludera alla befolkningar av tyskt ursprung i Tredje riket betraktades som rimliga. Inmarscherna i Rhenlandet och Österrike accepterades utan större knot. Först med Hitlers krav på att inkorporera den tyska minoriteten i Tjeckoslovakien ställdes saken på sin spets eftersom landet var allierat med Frankrike. Efter tre flygresor till Tyskland för att överlägga med Hitler kunde Chamberlain 30 september 1938 återvända från München i triumf och utropa ”fred i vår tid” och, till råga på allt, trots sveket mot tjeckerna, ”ärofylld fred”. Han blev för en kort tid så populär att han erbjöds ett lantställe i Frankrike, till vilket han tackade nej med en för omväxlings skull humoristisk glimt i ögat: han hade inga territoriella ambitioner i Europa.

När Hitler ett halvår senare marscherade in i Prag gick fredsdrömmarna upp i rök. Det stod klart att man hade med en motståndare att göra för vilken internationella avtal inte var värda papperet de var skrivna på. (Symptomatiskt nog hade bläckhornet varit tomt när Hitler skulle sätta sin namnteckning under Münchenöverenskommelsen.) Storbritannien och Frankrike ingick försvarsallians med Polen och när Hitler 1 september 1939 angrep landet hedrade de sitt åtagande. Den 10 maj 1940 tvingades Chamberlain avgå som premiärminister och ersattes av den man som hela tiden bekämpat eftergiftspolitiken, Winston Churchill.

Bouveries slutsatser går ut på att Storbritannien och Frankrike på ett tidigt stadium borde ha synat Tysklands och Italiens bluffar – inmarschen i Rhenlandet respektive angreppet på Abessinien – och försökt bygga breda allianser,

även om de tilltänkta parterna, det isolationistiska USA och det kommunistiska Sovjetunionen, inte var lätta att ha att göra med. Chamberlain gjorde emellertid aldrig några seriösa försök. Han behandlade USA med "kyligt förakt" (s. 421) och såg Sovjet som ett närmast värre hot än Nazityskland; de förhandlingar som fördes med ryssarna sköttes otroligt illa. I stället ställde han sitt hopp till att Mussolini skulle utöva ett modererande inflytande på Hitler. Det var som att sätta räven att vakta vargen. Det argument som eftergiftspolitikens försvarare har anfört, att Storbritannien köpte tid för att rusta upp sitt försvar, ger Bouverie inte mycket för eftersom tyskarna rustade upp mer än britterna mellan München och krigsutbrottet.

\*

I Pierre Gillys *Europa mot katastrofen* figurerar många av de aktörer och episoder som befolkar de tre tidigare nämnda böckerna men här insatta i ett längre perspektiv från vapenvilan i november 1918 till krigsutbrottet 1939: *Machtübernahme, Anschluss*, Münchenöverenskommelsen och mycket mer. Även här tar Halifax Hitler för en betjänt, även här liknar Chamberlain Hitler vid en husmålare, även här (s. 197) gör Schuschnigg en slät figur: "Så länge motståndarna var demokratiska eller moderata värnade han alltid sin makt och Österrikes självständighet, men ställd inför Hitler kapitulerade han fort."

Trots det långa svepet genom mellankrigstiden blir framställningen ingen ytlig upprepning av allmångods utan bjuder, med hjälp av rikliga citat ur dagstidningar, politiska tal, dagböcker, memoarer och till och med erfarenheter ur den egna familjehistorien, på en överraskande mängd detaljer. Som gammal ekonomihistoriker kan man för övrigt med nöje notera att Dudley Dillards klassiker om *Västeuropas och Förenata staternas ekonomiska historia*, som i många år var inkörspport till ämnet, kommer till användning några gånger.

Halva boken behandlar eftergiftspolitiken. Gillys och Bouveries berättelser överlappar alltså till stor del varann men där Bouverie ställer britterna i förgrunden lägger Gilly, tack vare sin svensk-franska bakgrund, större vikt vid fransmännens agerande. Frankrike led av svårartad politisk polarisering och hamnade under eftergifternas gång i ett allt svårare läge (s. 284): "När Tjecko-slovakien försvann som militärmakt kunde trettio tyska divisioner sättas in mot Frankrike. 1939 blev läget ännu värre. Italien och Tyskland ingick den så kallade Stålpakten. Och i Spanien hade fascisterna segrat. Det innebar att Frankrike vid ett eventuellt krig hotades från tre håll." Dessutom förklarade sig Belgien, som varit integrerat i den franska försvarsplanen, neutralt. Konseljpresidenten Édouard Daladier var inte lika naiv som Chamberlain utan lär (enligt Jean-Paul Sartre) vid hemkomsten efter Münchenöverenskommelsen, när han möttes av jublande folkmassor, ha mumlat: "Förbannade kräk!"

Gilly har ett livfullt språk som triumferar inte minst när han introducerar huvudaktörerna. Mussolini beskrivs (s. 66) som "en robust men kortvuxen man med enorm haka, stor mun och stora, bruna, rörliga ögon som ibland såg ut

som om de skulle poppa ur sina hålor” och Frankrikes konseljpresident Aristide Briand (s. 74) som ”en man med ovårdat hår, vildvuxen mustasch, säckiga kläder och päronformad kropp”. Den franska Folkfrontens ledare Léon Blum sägs (s. 146) ha haft ”en vana att vrida och vända på politiska frågor så att alla sidor blev granskade, vilket ibland kunde ge intrycket att han själv varken visste ut eller in”. Dramatiken i det stora omväxlar med komiken i det lilla. Enligt Hitlers fotograf Heinrich Hoffman snubblade Hitler flera gånger på ett isbjörns-huvud i det hotell i Linz där han övernattade efter sitt triumfatoriska intåg i Österrike. Man kan inte, trots att Hitler var nykterist, låta bli att associera till TV-sketchen med grevinnan och betjänten.

\*

Vilka lärdomar kan vi dra ur dessa böcker? Som jag ser det är sensmoralen, för den som vill leva i demokrati och frihet, i princip enkel (men svår att efterleva i praktiken):

Externt gäller det att bilda demokratiska allianser mot politiska psyko/sociopater och inte försöka blidka dem. Dessa typer är relativt lätta att identifiera eftersom de inte ens låtsas (även om de håller låtsasval) respektera demokrati, yttrande- och pressfrihet och mänskliga rättigheter. Problemet är att de ofta har en betydande del av folket i sina respektive länder, den genom historien ständigt skrånande pöbeln, bakom sig. Verkligt demokratiska ledare kan inte rida på en pöbel utan måste med rationella argument motivera sina befolkningar att stå emot lögn, hot, utpressning och andra standardvapen i de auktoritära regimernas arsenal.

Internt gäller det att å ena sidan att hålla högt i tak, å andra sidan hålla efter extremister som försöker använda demokratin som dörrmatta till sina (mar) drömsamhällen. Det gäller att dra gränsen mellan dem som angriper missförhållanden i syfte att åstadkomma samhällsförbättringar och dem som är ute efter att vända spelet över ända. Kruxet ligger i att skilja agnarna från vetet, att identifiera dem som spelar det demokratiska spelet på ett sluttande plan.

Det förefaller som om många nationer för närvarande befinner sig på det sluttande planet. Värst av allt är naturligtvis att USA, som så länge varit demokratins mäktiga utpost, på senare år har befunnit sig i ett tillstånd som för tankarna till den sena Weimarrepubliken.

## REFERENSER

- Hilmes, O., 2019. *Berlin 1936: Sexton dagar i augusti*. Stockholm: Lind & Co.
- Straumann, T., 2019. *1931: Debt, Crisis and the Rise of Hitler*. Oxford: Oxford University Press.
- Weidermann, V., 2020. *München 1918: När författare och drömmare tog makten*. Stockholm: Lind & Co.